

УДК 93.27/322 (1941–1945)

Олена Буняк

Становлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни (за матеріалами НМІУ та ЦДАВО України)

Зроблено спробу дослідити передумови виникнення, особливості становлення і діяльності Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом Полікарпом Сікорським в роки Другої світової війни. Розглянуто особливості появи Автономної православної церкви на чолі з митрополитом Олексієм Громадським в зазначений період. Простежено динаміку міжцерковних відносин УАПЦ та АПЦ в окупаційний період. Вказано на відмінність позицій митрополита Полікарпа Сікорського і митрополита Олексія Громадського щодо майбутнього українського православ'я. Проаналізовано особливості церковної політики окупаційної влади по відношенню до Української автокефальної православної церкви. Показано церковно-релігійну діяльність УАПЦ на еміграції в повоєнний період. Акцентовано увагу на матеріалах із зібрання Національного музею історії України, які стосуються досліджуваної теми та можуть бути використані в експозиційно-виставкових проектах.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, Автономна православна церква, митрополит, Друга світова війна, окуповані українські землі, Національний музей історії України

Olena Bunyak

The formation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church during the Second World War (on materials NMIU and TSDAVO of Ukraine)

An attempt to explore the preconditions for occurrence, peculiarities of formation and activity of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church headed by Metropolitan Polikarp Sikorski during the Second World War is made. The features of the emergence of an Autonomous Orthodox Church headed by Metropolitan Alexey Gromadski during this period are reviewed. The dynamics of inter-Church relationship between the UAOC and the AOC in the period of occupation are traced. The difference of the positions of Metropolitan Polikarp Sikorski and of the Metropolitan Alexei Gromadski regarding the future of Ukrainian Orthodoxy is showcased. The features of the ecclesiastical policy of the occupation authorities towards the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church are analyzed. The ecclesial and religious activities of the UAOC in emigration in the postwar period are demonstrated. Attention is focused on materials from the collection of the National Museum of history of Ukraine, which are related to the topic being studied and can be used in the exposition and exhibition projects.

Keywords: Autocephalous Ukrainian Orthodox Church, Autonomous Orthodox Church, Metropolitan, World War II, occupied Ukrainian lands, National history museum of Ukraine

Упродовж ХХ ст. православна церква в Україні тричі відновлювала свою діяльність на засадах автокефалії: у 1921, 1942 та 1990 рр. В роки Другої світової війни УАПЦ була відновлена вдруге на Соборі, що зібрався у Пінську (лютий 1942 р.). Очолив Церкву митрополит Полікарп (Сікорський).

Автор ставить за мету розглянути передумови виникнення, особливості становлення і діяльності Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни та представити матеріали із зібрання Національного музею історії України, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми.

Актуальність статті в тому, що до наукового обігу введено документи із колекції НМІУ, які доповнюють окремі питання з історії УАПЦ періоду Другої світової війни та повоєнний період і можуть бути використані в експозиційно-виставкових проєктах.

Започаткували вивчення історії православної церкви в Україні в роки Другої світової війни дослідники з української діаспори. Одним із перших почав вивчати процес відновлення церковного життя на українських землях та становлення УАПЦ в роки окупації Є. Чигиринський [1]. Особливості відродження та розбудови УАПЦ в окупаційний період досліджували О. Дублянський [2], Д. Бурко [3], О. Воронин [4] та В. Косик [5]. Найбільш ґрунтовною працею із зазначеної тематики є «Нарис історії Української Православної Церкви» І. Власовського. Відомий історик української церкви детально описав особливості становлення автокефальної церкви в усіх регіонах України, розкрив зміст церковної політики нацистського режиму та проаналізував міжцерковні відносини [6].

Праці радянських авторів, які торкалися проблематики дослідження церковно-релігійного життя в умовах нацистської окупації, заангажовані та обмежені ідеологічними штампами. Діяльність православних церков у 1941–1944 рр. вони зображували як прояв колабораціонізму [7; 8; 9; 10]. Найбільш цікавою є розвідка радянського історика М. Ковалю, який ввів до наукового обігу значний обсяг нових документів [11].

Окреме місце в історії українського православ'я належить публікаціям представників духовенства Руської православної церкви (РПЦ) [12; 13]. Майже всі автори займали відкрито ворожу позицію відносно православних церков, що виникли на окупованій території України, називаючи їх профашистськими. Значно відрізняється

7. Церква у політичних процесах XIX–XX ст.

дослідження архієпископа Веніаміна «Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории» [14], в якому колишній єпископ Автономної церкви показав руйнівну роль нацистських окупантів стосовно до православної церкви.

Сучасна вітчизняна історіографія бере свій початок з часу проголошення незалежності України. Значним внеском у дослідженні історії української Церкви в період нацистської окупації стали публікації О. Лисенка [15; 16], в яких автор, відкинувши ідеологічні настанови, зробив спробу критичного аналізу релігійної ситуації, що склалася в окупованій Україні. Історію православних конфесій в Україні в окупаційний період досліджував також В. Гордієнко [17], а динаміку релігійно-церковної політики нацистів щодо українського православ'я – Ю. Волошин [18; 19]. У монографії В. Пашенка «Православ'я в новітній історії України» [20] два розділи із трьох присвячено церковно-православному рухові в період Другої світової війни.

Важливі архівні матеріали про становище православ'я в Україні в період нацистської окупації знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, зокрема, документи Штабу рейхслейтера Розенберга для окупованих східних областей, інструкції Міністерства Східних територій з проведення релігійної політики на окупованих землях, звіти резидентів СД про релігійне життя тощо.

Становлення та розбудову УАПЦ в роки Другої світової війни слід розглядати в контексті ситуації, що склалася в релігійному житті у міжвоєнний період. На початку 1920-х рр., після поразки національно-визвольних змагань до Польщі відійшли західноукраїнські та західнобілоруські землі. На цих територіях проживало понад 4 млн православних (з них бл. 2,7 млн українців) [21, с. 302], які раніше належали до Російської православної церкви (далі – РПЦ). У зв'язку з цим у 1922 р. польська влада видала закон про організацію православної церкви в Польщі. Новостворену Церкву очолив митрополит Варшавський Георгій. За згодою польського уряду, московський патріарх Тихон призначив його екзархом православної церкви в Польщі. Водночас Московський патріархат надав автономію православної церкви в Польщі, цим фактом стверджуючи її канонічну спадковість від РПЦ. Однак польський уряд вважав доцільним, щоб православ'я в республіці мало статус автокефалії. За підтримки

польської влади 14 червня 1922 р. митрополит Георгій скликав Собор єпископів у складі архієпископа Діонісія (Валединський) і єпископа Олександра (Іноземцев). Собор постановив не визнавати юрисдикції Московського патріархату. Згодом Вселенський Патріарх Григорій VII підписав «Патріарший і Синодально-канонічний томос Вселенської Константинопольської Патріархії, від 13 листопада 1924 р., про визнання Православної Церкви в Польщі Автокефальною» [22, с. 113–116].

На території Радянської України, після входження до її складу західноукраїнських земель, опинилося багато парафій Польської автокефальної православної церкви. Їх очолили єпископ Олексій (Громадський) із осідком в м. Крем'янець та єпископ Полікарп (Сікорський) із осідком в м. Луцьк. У постановах Синоду православної церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусі від 1 листопада та 15 грудня 1939 р. наголошувалось на подальшій діяльності на засадах канонічної єдності з митрополитом Діонісієм, якому підпорядковувалися православні громади, що залишилися на території Польщі.

Частина української громадськості сподівалася, що православно-церковний рух, а згодом і єдину Українську православну церкву, під протекторатом митрополита Діонісія очолить найстарший за хіротонією архієпископ Олексій (Громадський). Однак цього не сталося. Архієпископ Олексій скликав 18 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі Собор єпископів, на якому було заявлено, що ні окремі єпископи, ні навіть Собор єпископів області не можуть самочинно проголошувати автокефалію. Таке рішення мотивувалося тим, що ієрархи Західної України дали свого часу підписку про визнання юрисдикції Московської патріархії. Тому до вирішення цього питання помісним Собором «Церква повинна залишатися підпорядкованою Московській патріархії, але з правами автономії, яку свого часу надала їй Церква російська» [23, с. 678]. Так утворилась Автономна православна церква (далі – АПЦ) в Україні на чолі з архієпископом Олексієм. Йому підпорядковувалося 16 ієрархів, Києво-Печерська лавра, монастирі Волині та ін. Кафедри автономної церкви існували в Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Луцьку, Рівному, Чернігові, Херсоні. Автономна православна церква до свого кліру приймала синодальних українських священників через таїнство покаяння, «живоцерковників» через публічне покаяння, а священників УАПЦ, очолюваної свого часу митрополитом Липківським, вважала «безблагодат-

7. Церква у політичних процесах XIX–XX ст.

ними самосвятами» і відмежовувалась від них. Черговий Архієрейський собор, який відбувся 8–12 грудня 1941 р. в Почаївській лаврі, виступив із застереженням щодо руху за відновлення УАПЦ. Крім того, він вирішив ряд організаційних питань та найменував владика Олексія митрополитом Волинським і Житомирським, екзархом усієї України.

Частина українського православного духовенства і віруючих не визнала автономії та сподівалась на відродження автокефалії. На підтвердження сказанного приведемо документ, який є дуже показовим для розкриття вище зазначеної теми:

«До Київської Міської Управи
Українського Автокефального
Православного братства на Звіринці

ЗАЯВА

Ми нижчепідписані мешканці – українці Звіринця всі бажаємо слухати Службу Божу на українській мові і тому просимо видати нам дозвіл організувати відправу в Видубицькому монастирі, віддавши в наше користування під Українську Автокефальну Православну Церкву як головний монастир, так і літню церкву. 1941 р. 18 жовтня.

Головний монастир св. Георгіївський, літня церква – Чудо св. Михайла.

Церковне братство: (підписи – в кількості 11 осіб)» [24, арк. 96, 96 зв].

В Києві з вересня 1941 р. до лютого 1942 р. працювала Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), яка відновила свою діяльність на засадах канонів і статуту, затверджених Всеукраїнським православним церковним собором 1921 р. Згідно зі вказівкою ВПЦР від 13 січня 1942 р., «священника, що обійняв посаду настоятеля парафії, не вважати настоятелем церкви до того часу, поки священник не візьметься на облік у Всеукраїнській Православній Церковній Раді (адреса: м. Київ, Софійський Собор, помешкання з боку вул. Короленка, рядом з універмагом)» [24, арк. 133]. Крім того, кожний священник мав заповнити дві анкети, додати до них дві фотографії та свою автобіографію, написати заяву до ВПЦР, в якій зазначити село і парафію, де він планував бути настоятелем. Одночасно від парафіяльної ради села взяти протокол (заяву) про те, що саме йому довірили очолити парафію. Кожен священник був зобов'язаний мати відрядження, стати на облік в Комітеті по організації Української

Православної Церкви (м. Бориспіль) та в Бориспільській Районовій Поліції. Після завершення реєстрації та обліку священник вважався настоятелем парафії [24, арк. 133].

Організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни започаткував Декрет про призначення єпископа Полікарпа Сікорського на посаду тимчасового адміністратора Православної автокефальної церкви на звільнених землях України з наданням титулу архієпископа, підписаний митрополитом Польської автокефальної православної церкви Діонісієм 24 грудня 1941 р. [23, с. 1049]. На той час для владики Полікарпа головним завданням було створення власної ієрархії. З цією метою на початку лютого 1942 р. у Пінську відбувся церковний собор українських єпископів. Він здійснив першу архієрейську хіротонію, – висвятивши трьох єпископів, в тому числі Никанора (Абрамович) – єпископа Чигиринського. Собор офіційно відновив Українську автокефальну православну церкву; проголосив наступність та органічний зв'язок з УАПЦ формації 1921 р.; ухвалив приймати до свого кліру священників і дияконів з УАПЦ, очолюваної в свій час митрополитом В. Липківським, «в суцтотому сані», тобто повністю визнаючи канонічність їхнього висвячення.

Нововисвячені єпископи УАПЦ Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа) прибули 12 березня 1942 р. до Києва. Про умови, в яких їм довелося працювати, владики Никанор розповів у листі до архієпископа Полікарпа: «Приїхали ми в Київ запіздно, бо в нашій посіданні осталися тільки три церкви: Андріївський собор, церква на Солом'янці та на Деміївці. Застали ми в Києві всього нашого духовенства 8 душ» [23, с. 710]. Водночас, як повідомлялося в листі, у підпорядкуванні автономного єпископа Пантелеймона були Покровський монастир (його резиденція), Введенський та Флорівський жіночі монастирі, Михайлівський, Видубицький, Іонівський чоловічі монастирі, Церковщина, а також 14 церков з 28 священниками, а «разом у Києві їм належало 26 парафій» [23, с. 711]. Численні прохання владики Никанора до німецької окупаційної адміністрації в особі київського генерал-комісара про передачу Софійського собору Українській автокефальній православній церкві залишилися без відповіді. Приміщення по вул. Короленка, 24-а, яке раніше належало управлінню Православної автокефальної церкви, передали Автономній церкві. Автокефальні єпископи змушені були переїхати до

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

напівпідвального приміщення (вул. Короленка, 24-в), де спочатку не було навіть світла і води.

Другий Собор єпископів УАПЦ, який відбувся в Києві в травні 1942 р., висвятив ще шістьох ієрархів [24, арк. 198], в їх числі Мстислава (Скрипник) – єпископа Переяславського. Владика Мстислав одночасно був вікарієм архієпископа Никанора і секретарем собору УАПЦ [24, арк. 174]. Невдовзі після хіротонії єпископ Мстислав вирушив на Лівобережну Україну, де вивчав стан церковного життя, займався його організацією. В Харкові в липні 1942 р. відбулася нарада, в якій взяли участь митрополит Феофіл Булдовський, члени Харківського єпархіального управління та голова Полтавського єпархіального управління. На ній було ухвалено, що підпорядковані високопреосвященнішому владиці Феофілу парафії на теренах Харківської, Полтавської, Сумської і Курської областей становлять складову частину Української православної автокефальної церкви на чолі з адміністратором – архієпископом Полікарпом [23, с. 727]. Після звільнення у 1943 р. від гітлерівських загарбників східних територій України митрополит Феофіл Булдовський був чи не єдиним з архієреїв УАПЦ, хто не виїхав за кордон. В листопаді 1943 р. владика був заарештований НКВС, а 20 січня 1944 р. помер в ув'язненні.

Утворення в Україні двох православних центрів – автономного та автокефального призвело до конфронтації між Олексієм Громадським та Полікарпом Сікорським. Конфлікт розпалювався навколо питання про церковну юрисдикцію для православної церкви в період німецької окупації. Митрополит Полікарп обстоював правочинність титулу Адміністратора Української автокефальної православної церкви і виступав за підпорядкування Варшавському митрополиту Діонісію. Своє рішення він мотивував тим, що «автокефалія надана в 1924 р. Вселенським Патріархом не Польщі, а православної церкві на землях, які входили до складу Польщі» [25, с. 521]. Митрополит Олексій переконував на необхідності перебування в юрисдикції Московського патріархату до того часу, «коли всі автокефальні Церкви, а разом з ними і Московська церква дадуть своє благословення на автокефальне існування нашої Церкви канонічною дорогою» [25, с. 523].

Упродовж літа 1942 р. кількість парафій УАПЦ швидко зростала, незважаючи на перешкоди з боку автономістів і дедалі частіші утиски німецької окупаційної адміністрації. Лише на Київщині на 1 вересня

1942 р. було 298 парафій [25, с. 530]. З метою обговорення загального стану церковних справ, проблем окремих єпархій та координації подальшої діяльності УАПЦ було ухвалено провести 4–8 жовтня в Луцьку Собор єпископів. Оскільки німецька окупаційна влада заборонила проводити Собор, єпископи змушені були обговорювати всі актуальні справи неофіційно. Найважливіше рішення, яке вони ухвалили – направити до митрополита Олексія делегацію в складі архієпископа Никанора і єпископа Мстислава для переговорів про можливе вирішення питання церковного розколу. Їхня місія завершилася успішно: 8 жовтня 1942 р. в Почаївській лаврі митрополит Волинський і Житомирський Олексій, архієпископ Чигиринський Никанор та єпископ Переяславський Мстислав підписали Акт поєднання Автокефальної і Автономної Церков [23, с. 729–731]. Цей документ задекларував, що Українська автокефальна православна церква фактично існувала і мала єднання з усіма православними церквами через блаженнішого митрополита Діонісія. Однак проти Акту поєднання виступила група єпископів-автономістів на чолі з Пантелеймоном. Під їхнім тиском та прямим втручанням німецьких окупаційних властей, які також не визнавали підписаної в Почаєві угоди, митрополит Олексій відкликав свою згоду на поєднання. Акт був денонсований Автономною православною церквою 15 грудня 1942 р. [26, с. 457].

Німецька окупаційна адміністрація офіційно не забороняла діяльність релігійних інституцій, але стежила, щоб вони перебували під її контролем [27, арк. 1]. Наприкінці травня 1942 р. було видано розпорядження про те, що без попереднього узгодження з німецькими властями не можна висвячувати нових єпископів. У вересні того ж року архієрейські хіротонії взагалі були заборонені. На той час Автокефальна церква нараховувала 14 ієрархів, а Автономна – 16 [23, с. 670]. Згідно з розпорядженням рейхскомісара України від 1 червня 1942 р., релігійна громада могла бути розформована, «якщо її дії будуть поширюватися не тільки в релігійному напрямку» [27, арк. 11]. Крім того, згідно з черговим документом, виданим окупантами на початку 1943 р., межі єпархій автономної і автокефальної церков пристосовувались до меж генерал-комісаріатів, створених в Україні. Діяльність єпископів обмежувалась лише територією генерал-комісаріатів, де вони перебували. В кожному комісаріаті було заведено посаду старшого єпископа, якого, всупереч

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

канонам церкви, призначав генерал-комісар. Без його дозволу єпископ не мав права спілкуватися з митрополитом, скликати єпископські собори, призначати на парафії священників тощо. Незважаючи на тиск з боку німецької окупаційної влади, станом на липень-серпень 1943 р. автокефальна церква в Україні нараховувала близько 3000 парафій та понад 1700 священників [28, 74].

Після вбивства митрополита Олексія Автономна церква вже не відігравала такої помітної ролі в церковно-релігійному житті України. Про обставини смерті митрополита повідомляла газета «Нове українське слово» № 110 (428) за 12 травня 1943 р., що виходила в окупованому Києві [29, Л-6963]. Перед звільненням України від гітлерівських загарбників частина духовенства АПЦ емігрувала на Захід, де згодом влилася до Російської православної церкви за кордоном (РПЦЗ). Єпископи і священники, що залишилися в Україні, приєдналися до Російської православної церкви.

Частина архієреїв та рядових священнослужителів УАПЦ також емігрували на Захід. Залишаючи Україну, автокефальні єпископи 25 квітня 1944 р. звернулися до українського народу із Соборним архіпастирським посланням, в якому закликали вірних і духовенство міцно згуртуватися навколо своєї Української церкви та не вірити «безбожницько-більшовицькій пропаганді» [23, с. 765]. Автокефальні парафії, відновлені в роки окупації, або перейшли під юрисдикцію Московського патріархату, або були закриті.

У повоєнні роки в Західній Європі оформилася митрополія УАПЦ. Митрополит Полікарп скликав 16 липня 1945 р. в м. Бад Кіссінген Собор єпископів, на якому було ухвалено діяти надалі як ієрархічний орган Української автокефальної православної церкви на еміграції. Влітку 1949 р. УАПЦ нараховувала близько 60 парафій, 20 тис. віруючих та 127 священників [30]. Окремі факти з історії УАПЦ повоєнного періоду, а також Різдвяне архіпастирське послання митрополита Полікарпа до вірних вдалося віднайти у газеті «Братський листок», ч. 10 за 7 січня 1948 р. видання Свято-Павлівського братства УАПЦ при таборі переміщених осіб в м. Гайденав (Німеччина) [29, Л-7301].

Отже, в роки Другої світової війни на окупованій території України існували дві православні Церкви: Українська автокефальна православна церква на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорський) та Автономна

православна церква на чолі з митрополитом Олексієм (Громадський). Перша визнавала юрисдикцію Варшавського митрополита Діонісія, друга – Московського патріархату. Відносини між Церквами були напруженими. Численні інструкції німецької окупаційної адміністрації руйнували традиційно усталені церковні структури, обмежували релігійне життя в Україні та чинили тиск на духовенство. Негативне сприйняття «Акту поєднання» (8 жовтня 1942 р.) продемонструвало, що існування єдиної церкви не входило до загарбницьких планів нацистів.

Незадовго до звільнення України від нацистських загарбників більшість українського духовенства, як автокефального, так і автономного спрямування, виїхала за кордон. Залишені парафії були ліквідовані або влилися до складу Російської православної церкви. Друга спроба впродовж XX століття відродити Українську автокефальну православну церкву мала лише тимчасовий характер.

1. Чигиринський С. Н. Українська Православна Церква в 1941–1943 роках / С. Н. Чигиринський // Рідна Церква. – Новий Ульм, 1956. — Ч. 25. — С. 68.
2. Дублянський А. Київський Собор 1942 року / А. Дублянський // Рідна Церква. — Новий Ульм, 1962. — Ч. 52. — С. 46.
3. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941–1943 роках / Демид Бурко // Рідна Церква. — Новий Ульм, 1963. — Ч. 56. — С. 47.
4. Воронин О. Відроджена у вирі війни / Олександр Воронин // Український Православний календар : видання Української Православної Церкви в США. — 1988. — С. 82–94.
5. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / Володимир Косик. — Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. — 656 с.
6. Власовський І. Нарис історії Української православної Церкви : у 4 т. / Іван Власовський. — Нью-Йорк ; Бавнд Брук, 1988. — Т. 4, ч. 2. — 400 с.
7. Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії / К. Дмитрук. — К., 1977. — 46 с.
8. Дмитрук К. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної православної церкви) / К. Дмитрук. — К., 1973. — 342 с.
9. Дмитрук К. Під стандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков / К. Дмитрук. — К., 1976. — 383 с.
10. Кривошеєв С. Фашизм і церква / С. Кривошеєв // Людина і світ. — 1975. — № 5. — С. 39–41.
11. Коваль М. УАПЦ — служниця фашистських окупантів / М. Коваль // Людина і світ. — 1986. — № 1. — С. 56–82.

7. Церква у політичних процесах XIX–XX ст.

12. Иоанн (Маслов). Вклад Русской Православной Церкви в победу над фашизмом / Иоанн (Маслов) // Журнал Московской Патриархии. — 1975. — № 5. — С. 39–43.
13. Лебедев Л. Церковь на Голгофе / Л. Лебедев // Советская литература. — 1990. — № 1. — С. 79–85.
14. Архиепископ Вениамин. Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории / Архиепископ Вениамин // Журнал Московской Патриархии. — 1975. — № 7. — С. 12–13.
15. Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 73–81.
16. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. / О. Є. Лисенко. — К., 1998. — 391 с.
17. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 107–119.
18. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква 1941–1944 рр. (короткий історичний досвід) / Юрій Волошин. — Полтава, 1999. — 51 с.
19. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Юрій Волошин. — Полтава, 1997. — 127 с.
20. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пащенко. — Полтава, 1997. — 354 с.
21. Архієпископ Ігор Ісіченко. Історія Христової церкви в Україні / Архієпископ Ігор Ісіченко. — Х., 2008. — 446 с.
22. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. — Мюнхен, 1964. — 125 с.
23. Мартирологія Українських Церков : у 4 т.— Торонто ; Балтимор, 1987. — Т. 1. — 1206 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). — Ф. 4398, оп. 1, спр. 4.
25. Історія релігії в Україні. — К., 1999. — 735 с.
26. Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронол. довід. / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. — К., 1995. — 688 с.
27. ЦДАВО України. — Ф. 4398, оп. 1, спр. 6.
28. Історія християнської церкви на Україні. — К., 1992. — 102 с.
29. Національний музей історії України: фонди.
30. Коротка історія УАПЦ в Діаспорі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uaos-diaspora.com>.